

TURGUT ÖZAL DIŞ POLİTİKASI: AMERİKAN DÜZENİNDE YENİDEN KONUMLANMA VE OTONOMİ ARAYIŞI*

FOREIGN POLICY OF TURKUT ÖZAL: IN PURSUIT OF REPOSITIONING AND AUTONOMY IN
THE AMERICAN ORDER

ALİ BALCI** • ELİF MADAKBAŐ GÜLENER***

ABSTRACT

In this study, Turgut Özal's approach to foreign policy is discussed starting from the period of 1979-1983, when his economy-based understanding is shaped. Afterwards, it is examined two different periods, the period between 1989 and 1993, when Özal was relatively strong and established closer ties with the US, and the period between 1983 and 1989, when Özal was a more influential actor, and the decisions about the Gulf War were taken. Thus, the Özal era in Turkish foreign policy is considered as three periods in total. In the last period, two topics are focused because, after the Cold War, the newly established Turkic Republics created new opportunities, and economic development gained top priority in Özal's understanding. Providing a summary of Turgut Ozal's foreign policy, this study's main argument is that Özal's foreign policy practices were motivated by two principles. On the one hand, Özal approached towards the US in order to escape from the cost of crisis with the US. On the other, Özal used all opportunities in order to increase Turkey's autonomy within the US-led order.

Keywords: Turgut Özal, Foreign Policy, Turkish-American Relations, Autonomy.

ÖZ

Bu çalışmada Turgut Özal'ın dış politika anlayışı, özellikle ekonomi anlayışının şekillenmesine hazırlık olan 1979-1983 döneminden başlanarak ele alınmıştır. Sonrasında ise Özal'ın daha etkili bir aktör olduğu ve Amerika ile ilişkilerin daha da yakınlaőtıđı 1983-1989 arasındaki dönem ile Körfez Savaşı'na ilişkin kararların alındığı ve Özal'ın görece en güçlü olduğu 1989-1993 arasındaki dönem incelenmiő; böylece, Özal dönemi toplamda üç dönem olarak ele alınmıştır. Ekonomik dönüşümün belirginliği ve yeni kurulan Türki Cumhuriyetlerin inisiyatif alabilme noktasında fırsat olmaları nedeniyle bu konulara ayrı başlıklar altında değinilmiőtir. Bu kurgu içinde çalışmanın ana argümanı, Türkiye'nin Özal dönemi boyunca Amerika ile yakınlaőmasını iki motivasyonun belirlediği şeklindedir. Bir taraftan ABD ile yakınlaőarak, bu ülke ile krizlerin beraberinde getirdiği maliyetlerden kurtulmak, diğer taraftan da bu yakınlaşmanın neden olduğu bağımlılığı azaltmak için fırsatları kullanmak.

Anahtar Kelimeler: Turgut Özal, Dış Politika, Türkiye-ABD iliőikleri, Otonomi.

* Bu çalışma TÜBİTAK destekli 118K413 numaralı proje kapsamında kaleme alınmıştır.

** Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İliőikiler Bölümü Öğr Üyesi.

*** Dr. Öğr. Üyesi, Bursa Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü.

Giriő

Turgut Özal'ın dış politikası¹ iki temel motivasyona dayanır. Bunlardan ilki, 1960'ların ikinci yarısından 1980'a kadar Türkiye'nin Amerikan düzeni ile yaşadığı krizlerin maliyetini ortadan kaldırmaktı. Diğeri ise Amerikan düzeni içinde kalarak Türkiye'yi etkin bir bölgesel güç haline getirmek ve bu yolla düzen içindeki otonomisini artırmaktı. Bu iki amacı gerçekleőtirmek için Özal yönetimi iki temel stratejiyi devreye sokmuőttu. Birincisi, Türkiye'yi ve dış politikasını Amerikan düzeninin çıkarları doğrultusunda yeniden kurgulamaktı. Bu strateji ile daha önce ödenen maliyetler yerine Amerikan düzeninden maksimum bir şekilde faydalanmayı amaçlanmıőtı. İkincisi ise bölgesel ve uluslararası gelişmelerin ortaya çıkardığı fırsatları Türkiye'nin Amerikan düzeni içindeki yerini revize etmede pazarlık unsuru olarak devreye sokulmasıydı. Bu yolla Türkiye'nin düzen içindeki otonomisinin, diğeri bir ifadeyle daha fazla bağımsız hareket etme olanağını arttırılması hedeflendi. Turgut Özal'ın dış politikadaki bu motivasyon ve stratejileri önemli ölçüde kendisinden önceki kabaca on beş yıllık dönemin mirası üzerine kurulmuőttu. Dolayısıyla Özal Dönemi, bu mirasla birlikte düşünüldüğünde daha anlaşılır olmaktadır.

İsmet İnönü'nün 16 Nisan 1964'te *Time* dergisine verdiği fakat yayımlanmayan mülakatında kullandığı “yeni Őartlarla yeni bir dünya kurulur, Türkiye de bu dünyada yerini bulur” Őeklindeki ifade Türk-Amerikan ilişkilerinde bir kırılma noktasıydı (*Milliyet*, 1964). Bu ifade Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı'nın ardından dahil olduğu Amerikan düzenindeki yerini tartışmaya açması nedeniyle kritikti. 1970'lerin sonuna kadar Türk devlet adamları ABD düzeninde olmanın kendilerine getirdiği sınırlı otonomiyi ABD ile karşı karşıya gelerek çözmeye çalıştılar. Bu çabaların Ankara'nın Kıbrıs konusunda manevra alanını genişletmek, Türkiye'deki Amerikan askeri varlığını sınırlandırmak ve Türk dış politikasını çeőtlendirmek gibi kazanımları oldu. Bu dönemde Ankara ABD düzeninden çıkmasa da ABD ile yaşadığı krizlerle dış politikadaki otonomisini önemli ölçüde genişletti. Fakat bu kazanımların maliyeti de epey ağır oldu. 1970'ler boyunca Türk ekonomisi büyük bir kriz sarmalına girdi, Yunanistan, Türkiye ile rekabetinde Batı'nın desteğini kazandı ve Türkiye Batı'dan gelen askeri

1 Turgut Özal hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Özdemir, 2014; Cemal, 1989; Abramowitz, 2013; Çandar, 2013; Barlas, 2000; Özal dönemi dış politikası üzerine diğeri çalışmalar için bkz. Daban, 2017; Dündar, 2016; Çakmak, 2013; Aral, 2003; Gürbey, 2003; Ataman, 2003; Ataman, 2002; Mor, 2001; Gözen, 2000

ve ekonomik yardımlardan mahrum bırakıldı. Daha da önemlisi, Amerikan düzeni ile yaşanan sistemik kriz ve Ankara'nın alternatif düzenler (Sovyet ve Üçüncü Dünya) ile yakınlaşması iç politikada da karşılığını bulmuş ve Türk siyaseti gittikçe şiddet dozu artan bir sağ-sol çatışmasına hapsolmüştü.²

Bu yakın tarihsel miras göz önünde bulundurulduğunda Özal, Türk dış politikasında radikal bir değişimi temsil etmektedir. Türkiye'nin hem Amerikan düzeni içinde kalıp hem de krizler üzerinden otonomi artırma çabalarının büyük bir maliyeti beraberinde getirdiğini düşünen Özal, bir taraftan Türkiye'yi yeniden Amerikan düzeninin sadık aktörüne dönüştürerek maliyetleri ortadan kaldırmayı diğer taraftan da ortaya çıkan fırsatlarda ABD'nin desteğini arkasına alarak Türkiye'yi bölgesel lider konumuna taşımayı hedefliyordu.³

Bu çalışma Özal'ın dış politika amaç ve motivasyonları ile bunları hayata geçirme noktasında devreye soktuğu stratejileri üç başlık altında incelemeyi amaçlamaktadır. Birinci başlık, Özal'ın 1979 sonlarına doğru Başbakanlık Müsteşarı olarak atandığı tarihten 1983'de Başbakan olarak seçildiği ana kadar geçen dönemi ele alacaktır. Bu dönemde siyasi ilişkiler önemli ölçüde Türk Silahlı Kuvvetleri tarafından belirlense de, Türkiye'nin ekonomik ilişkilerinde Özal'ın etkisi bir hayli belirleyicidir. İkinci başlıkta ise 1983-1989 arasında Başbakan olarak görev yaptığı fakat ordu tarafından dış politika inisiyatiflerinin önemli ölçüde sınırlandırıldığı tarihsel aralık değerlendirilecektir. Son olarak da 9 Kasım 1989'da sekizinci Cumhurbaşkanı olarak göreve başladığı tarihten 17 Nisan 1993'te vefatına kadar geçen

2 ABD ile ilişkilerin ilk kuruluşunda, Avrupalı ülkelere nazaran ABD ile yaşanmış bir savaşın olmaması etkili olmuştur. Fakat gelişen ilişkiler Kıbrıs sorununun baş göstermesiyle bir "kriz" durumuna girmiştir. Yaşanan krizler dış politikada yeni arayışlara kapı aralasa da 1980'den itibaren (askeri müdahalenin sağladığı ortamla birlikte) yeniden ortaklıklar ve yakın ilişkiler görünür olmuştur. Fakat ilişkiler hem toparlanıp hem krizlerle kesintiye uğrarken "Anti-Amerikancılık" argümanları da şekillenmeye devam etmiştir. 1920'lerden 1980'lere dek Türkiye-ABD ilişkilerinin inşili çıkışı yapısına ilişkin özet niteliğinde bir çalışma için bkz. Sellers, (2004)

3 Ataman (2003), "Özalist dış politika" olarak tanımladığı bu dönemle ilgili benzer argümanları ileri sürer. Hem ABD desteğini almak hem de bu esnada çok boyutlu bir politika arayışına girmek, ABD'ye bağımlı olma durumundan ziyade ABD ile "karşılıklı bağımlılık" kurma çabasının bir sonucu olarak okunmalıdır. Ataman (2008) bir başka yerde bu durumu, Amerika bağımlılığı eleştirileri yanında bu dönemde Doğu'ya yönelimli politikaların olması ile açıklamakta; bölgesel aktör olmaya çalışılarak esasen Batı ile mücadele olanaklarının yaratılmaya çalışıldığını eklemektedir. Yine Akçay (2016), Batı'ya merkeze alrı gibi görünen dış politika anlayışının asıl amacının "ulusal çıkar" olduğunu belirtmektedir.

ve Türk dış politikasının Şekillenmesinde en etkili aktör olduğu dönem incelenecektir.⁴

1979-1983: Amerika'nın Ekonomik HiyerarŐisine Geri DönüŐ

Özal, 3 Aralık 1979'da Süleyman Demirel'in BaŐbakanlıĐındaki 43. Hükümet döneminde Başbakanlık Müsteşarı ve Devlet Planlama TeŐkiilatı MüsteŐar Vekili görevlerine atandı. Ekonomik kriz sarmalından çıkma noktasında Batılı finans kuruluşlarından borçlanmayı hedefleyen hükümet, Özal'ı ekonomik reformlar konusunda yetkili kıldığı gibi Uluslararası Para Fonu (IMF) ile görüşmeleri yürütmekle de görevlendirdi. Bu nedenle dönemin bazı yazarları tarafından Özal, Demirel hükümetinin "gölge başbakanı" olarak adlandırıldı (Doğan, 1979). IMF başta olmak üzere Batılı finans kuruluşlarının ekonomik yardımlar noktasında uzun süredir Türkiye'ye Şart koŐtuĐu serbest piyasa reformlarını hayata geçirmek Demirel hükümetinin en önemli önceliğiydi. Uzun süredir devam eden ekonomik ve siyasi krizden çıkmak için, Demirel hükümetine göre, ABD düzeni ile yeniden masaya oturmak dışında başka bir alternatif yoktu. Daha 1973 yılında Özal, Demirel'e sunduğu rapor mektubunda "Türkiye'nin dış politikasının iktisadi kalkınmasının istikametine getirilme zarureti" olduğunu söylemiŐ; ABD ve diğer ülkeler ile ilişkileri bu yönden değerlendirmek gerektiğini belirtmiŐti

4 Özal dönemine ilişkin dış politik bağlamında farklı tarihsel sınıflandırmalar mevcuttur. Örneğin Gürbey (1996), bu sınıflandırmayı ikili bir aynm üzerine oturtur. Bunlardan ilki Özal'ın 1983-1989 Başbakanlık dönemi ve 1989-1993 Cumhurbaşkanlığı dönemidir. Özal, Cumhurbaşkanlığı döneminde yürütmekte yer almasa da kişilik özellikleri nedeniyle dış politikada etkin olmaya devam etmiştir. Balcı (2017), Özal'ın etkin olduğu 1983-1987 dönemi 1980-1987 "Darbenin Gölgesinde Dış Politika" içinde ele almaktadır. 1987-1993 dönemi ise "Özal Döneminde Dış Politika" baŐlıĐı altında ele almaktadır. Bunda Özal'ın 1987'ye dek politik karar verme noktasında ordunun bağımsız hareket edememesi etkilidir. Hale de (2015) üçlü bir aynma gider: 1983-1990, 1990-1991 ve 1991-1993. Bu üçlü aynmada Hale'in 1990-1991 dönemini ayrıcalıklı olarak ele almak istemesi etkilidir. Çünkü Özal'ın Körfez Savaşı sırasındaki tutumunun etkin olduğu tüm yıllardan farklı değerlendirilmesi gerektiğini düşünür. Bunun yanında Türk Dış Politikasını bir bütün olarak değerlendirdiği (1774-2000) kitabında Hale (2013), Özal dönemini Soğuk Savaş döneminde bölgesel çatıŐmalarn hakim olduğu 1964-1990 arasında ele alırken Soğuk Savaşın (halen Özal dönemini kapsayacak Şekilde) akabinde ise Yunanistan, Kıbrıs, Balkanlar, Kafkaslar, Orta Asya ve Ortadoğu ile ilişkilerin gündeme gelmesi söz konusu olacaktır. Oran (2010), 1980-1990 Türk Dış Politikasını "Batı Ekseninde" tanımlarken (Batı eksenli bir başka dönem ise 1945-1960 arasıdır) 1990-2001 Türk Dış Politikasını "KüreselleŐme Ekseninde" tanımlamaktadır. Bu da göstermektedir ki; Özal dönemi, Batı ekseninden daha küresel ölçekte ilişkilerin arandığı bir geçiş dönemine gelmektedir. Robins (2003), Soğuk Savaş sonrası Türk Dış politikasının üç aŐaması olduğunu söyler. Bunlardan ikisi Özal dönemini karŐılar. 1986-1991 yılları çok büyük ölçüde Özal'ın kişisel özelliklerinin ve aktörlüğünün etkisi altındaki dönemdir. "Sovyet açılımı" ve "Irak-İran Savaşı" konusunda alınan kararlar Özal'ın inisiyatifindedir. 1991-1994 "bürokratik yaklaŐımın" hakim olmaya başladığı dönemdir. Özal halen Cumhurbaşkanıdır fakat 1991'de ANAP'ın seımileri kaybetmesiyle iktidar paylaşılmaya baŐlanmıŐtır. Özal'ın vefatından sonrayı kapsayan dönem ise (1994-1999) daha "parçalanmıŐ" ve "zayıf" bir döneme Őarete etmektedir.

(Yayman, 2018: 48 ve 50). Bu yönüyle Özal, Demirel'in ihtiyaç duyduğu bir isimdi ve hükümet ekonomik düzlemde Türkiye'yi Amerikan düzenine yeniden entegre etme sorumluluğunu Özal'a verdi. Dolayısıyla, Başbakanlık ve Dışişleri Bakanlığı gibi Türk dış politikasının şekillenmesinde belirleyici bir kurumun başında olmasa da Özal'ın Amerikan düzeninde yeniden konumlanma sürecinde kritik bir rol üstlendiği söylenebilir.

Türk ekonomisini neoliberal piyasa kuralları ekseninde yeniden yapılandırılan 24 Ocak Kararları (1980) Özal'ın IMF ile yaptığı yoğun görüşmelerin sonunda alındı. Bunun karşılığında IMF Türkiye ekonomisini kronikleşen krizden çıkaracak yüksek miktarda krediyi serbest bıraktı. Bu gelişme iki sebeple kritik bir aşamayı temsil ediyor. Birincisi, 1970'ler boyunca Sovyetler Birliği'nden borçlanma yoluyla Amerikan düzeninin ekonomik kurumları karşısında kazanılan görece otonomi sona erdi. İkincisi ise neoliberal piyasa düzeni ve kurallarına tabi olan Türkiye, 1950'lerdeki gibi ekonomisini yeniden ABD düzeninin kurallarına bağladı.⁵ 24 Ocak Kararları'ndan sonra Özal, Amerikan düzeninin ekonomik kurumlar ve bu düzendeki diğer ülkelerle ekonomik görüşmeler yapmayı sürdürdü. Şubat 1980'de Dünya Bankası Başkanı Robert McNamara ve OECD Genel Sekreteri Emile Van Lennep ile görüşen Özal, göreve geldiği tarihten Mart 1980'e kadar Federal Almanya Maliye Bakanı Hans Matthöfer ile 3 farklı borçlanma toplantısı gerçekleştirdi. Bu üst düzey görüşmeler Özal'ın ekonomik borçlanma konusunda Sovyetler Birliği'ni önemli ölçüde gözden çıkardığını ve Amerikan ekonomik düzeni içindeki ülke ve kurumları temel muhatap haline getirdiğini açık bir şekilde gösteriyor.

12 Eylül askeri darbesi Demirel hükümetini sona erdirse de Özal 13 Eylül tarihinde askeri yönetim tarafından yeni hükümet kurulana kadar mali ve iktisadi işleri yönetmekle görevlendirildi (Milliyet, 1980: 6). Özal'ın içinde bulunduğu ekonomi yönetimi ilk iş olarak 1960 Anayasası'nın ve Sovyetler Birliği ile ekonomik yakınlaşmanın mümkün kıldığı ve beslediği sendikal oluşumları kapattı (Milliyet, 1980a: 1). Türkiye'de Batı ekonomik düzeninin eleştirisi ve sosyalist ekonominin normalleşmesi fonksiyonunu üstlenen bu kurumların kapatılması, Amerikan'ın başını çektiği küresel kapitalist ekonomiye entegrasyonu tamamlayan önemli bir aşamayı temsil ediyordu. 21 Eylül'de kurulan Bülend Ulusu hükümetinde Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı görevine getirilen Özal, Amerikan düzeninde Türkiye'nin yerini

5 Özal, 1987'de The Washington Quarterly'ya yazdığı makalede, Türkiye'nin "refah", "demokrasi" ve "özgürlüğe" ulaşmasının şartının "liberal ekonomik politikaları" uygulayabilmesi olduğunu söyler, bkz. Özal, (1987)

yeniden restore eden sürecin ekonomik ayağını yürüten en önemli aktör konumunu devam ettirdi.⁶

Küçük bir ülkenin kendisini büyük bir ülkenin hiyerarşik düzeninde konumlandırmasının güvenlik ve ekonomi gibi iki önemli ayaktan oluştuğu düşünülürse (Lake, 2009: 51-57), Özal bu yeniden konumlanma politikasının iki entegrasyon sürecinden birini neredeyse tek başına yürüten isim olmuştur. Bir taraftan Nisan 1980’de Demirel hükümetinin ABD ile imzaladığı Savunma ve İşbirliği Antlaşması ile başlayan ve daha sonra Türk Silahlı Kuvvetleri’nin kararlı politikasıyla Türkiye Amerikan düzeni ile krizlerini çözmüş ve bu düzende siyasi olarak yeniden konumlanmıştır (Balcı, 2011; Balcı, 2015). Diğer taraftan ise hem Demirel hükümetinde hem de darbe yönetiminde görev alan Özal’ın kontrolü altında ekonomisini bütünüyle Amerikan düzenine ve onun yeni-liberal anlayışına eklemledi.

1983-1989: Amerikan Düzeninde Otonomi Arayışı

Amerikan düzeninde yeniden konumlanmak, Özal’ın ifadeleriyle Türkiye için “bir amaç değil aksine bir stratejiydi” (Ataman, 2002: 133). Buna göre, Türkiye bir taraftan düzenle yaşanan krizlerin beraberinde getirdiği siyasi ve ekonomik maliyetlerden kurtulurken, diğer taraftan da düzenin içinde kalmanın getirdiği fırsatları kullanmak yoluyla gücünü artırabilecekti. Özal dış politikasını bu şekilde okumak bu politikanın “görünüşte bir çelişki” içerdiği (Aral, 2001: 72) saptamasına da bir açıklama sunuyor. Bu çelişki tezine göre, Özal bir taraftan Türkiye’yi Amerikan (Batı) düzeninde ekonomik ve güvenlik bağlamında yeniden konumlandırırken, diğer taraftan da Ankara’nın İslam dünyası ile bağlantılarını o tarihe kadar en fazla derinleştiren ve genişleten lider konumundaydı. 1965 sonrası Türk dış politikasına bakıldığında Ankara, ABD ile yaşadığı krizlerin paralelinde Sovyetler Birliği ve Üçüncü Dünya ülkelerine yönelik bir açılıma gitmiş ve ilişkilerini geliştirmişti. Fakat Özal, kendisinden önceki dönemden farklı olarak hem ABD düzeni ile yeniden bütünleşmiş hem de İslam ülkeleri ile ilişkileri derinleştirmiştir. Diğer bir ifadeyle, Batı dışı dünyaya yönelik açılımları Amerikan düzeni ile yaşanan krizden bir çıkış imkânı olarak görmemiş, aksine bu açılımları Amerikan düzeni içinde Türkiye’nin statüsünü sağlamlaştırmak ve gücünü artırmak amacıyla gerçekleştirmiştir. Özal’a göre, Türkiye’nin çıkarına olan şey, İslam

6 Özal’ın 1980 sonrası ekonomiye vermeye çalıştığı şekil, tam bir “dönüşüm” resmi olarak görülür. Bu ekonomik dönüşümün zihinsel etkileri için bkz. Özer, (2014). Özal’ın liberalleşme politikalarının, emek piyasası ve sendikalar üzerindeki etkisine spesifik olarak değinen eleştirel bir çalışma için bkz. Önder, (2016).

ülkeleri arasında alternatif bağımsız bir ilişki değil, İslam ülkelerini Batı'nın ekonomik ve siyasi düzenine entegre etmektir (Aral, 2001: 75; Çalış, 2017: 186).

Dış politika açılımlarını Amerikan düzeninde olmanın Türkiye'ye dayattığı sınırlara rağmen değil, bu düzenin kendisine verdiği esneklik sınırları içinde gerçekleştirmek Özal dış politikasının temel mantalitesini oluşturuyordu. Bunun iki önemli sebebinin olduğu söylenebilir. Birincisi, 1970'ler deneyimi Türkiye'ye Amerikan düzeni ile ne kadar kriz yaşansa da Sovyetler düzenine kayma imkânı olmadığını göstermişti. Türkiye coğrafi olarak hemen yanı başındaki Sovyet düzenine dahil olduğunda otonomisini Amerikan düzeninde olma halinden daha fazla kaybetme riskine sahipti. Bu risk tarihsel olarak öğrenilmiş ve tam da bu nedenle katılmış bir algı ile eş anlamlıdır. Örneğın Özal, *Le Figaro* gazetesine yaptığı bir açıklamada şunları söylemiştir: “Komünizme gelince, ABD'den veya dünyanın başka yerinden gelmiş olsaydı, herhalde çok daha az sert olurduk. Ama -şimdi, adı SSCB bile olsa- Rusya'dan gelmesi bizi çok sıkı bir şekilde ihtiyatlı olmaya mecbur ediyor. Ruslarla ilişkilerde yüzyıllara dayanan tecrübemiz var” (*Cumhuriyet*, 1984: 7; *Milliyet*, 1986: 9). Hemen yanı başındaki büyük gücün düzenine dahil olmak, Türkiye gibi orta büyüklükte bir devlet için uzak coğrafyadaki süper gücün düzenine dahil olmaktan daha risklidir. Bu durumda kuralları ihlal etmenin karşılığı olarak ABD'den gelen cezalandırmalar nedeniyle Sovyet düzenine kaymak bir alternatif değilse, Özal'a göre kural ihlallerinin maliyetine katlanmak sürdürülebilir değildir.

İkincisi, seleflerinin siyaset yaptığı uluslararası ortamdan farklı olarak Özal, Sovyetler Birliğı etrafında kurulan düzenin zayıflamaya başladığı ve sonunda çöktüğü bir tarihte dış politikasını formüle ediyordu. Bu nedenle Sovyetler ve nüfuzu altındaki ülkeler ile yakın ilişkiler ABD'ye bir alternatif değil, aksine ABD düzeni içinde Türkiye'nin statüsünü sağlamlaştırmanın bir aracı olmuştur. Türkiye'nin ABD düzeni için önemini restore etmek ve artırmak Özal dış politikasının en önemli önceliklerinden biriydi. Örneğın Mart 1987'de Varşova Paktı ülkelerinin orta menzilli füzeleri azaltma kararını, Türkiye'nin “Avrupa'daki konvansiyonel dengede önemini” artıracığı ve “NATO stratejileri için büyük önemi olan” konumunu sağlamlaştıracığı şeklinde yorumlamıştır (*Milliyet*, 1987: 13). “Türkiye [Ortadoğı'da] onurlu bir barış sağlanmasını sağlayabilecek olanaklara sahip tek ülkedir. Bundan dolayı, Batının güvenilir bir ortağı olan Türkiye'nin daha da güçlendirilmesi gerektiğini savunuyoruz. İstikrar adası halini alan Türkiye'nin... yapıcı

tutumu, politik ve ekonomik gücü Ortadoğu ve Basra Körfezi'ndeki dostlarımıza güven verecektir" ifadelerini kullanan (Cemal, 1985: 8; *Milliyet*, 1985: 7) Özal'ın temel motivasyonu Ankara ve Washington arasındaki asimetrik ilişkide Türkiye'nin stratejik değerini ve dolayısıyla da pazarlık gücünü artırmaktır. Diğer bir ifadeyle, Özal'a göre Batı dışı ülkeler ile olan dış politika ilişkisinde Türkiye'nin Amerikan düzeni içindeki işlevselliği arttıkça, söz konusu asimetrik ilişkide Türkiye lehine bir düzenlemeye gidilebilirdi. Dolayısıyla, Özal 1970'lerden farklı olarak alternatif dış politika seçeneklerini koz olarak kullanma yoluyla değil, Amerikan düzeni içindeki işlevini artırmak yoluyla Türkiye'nin otonomisini genişletmeyi tercih etmiştir.

Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı'nın ardından Amerikan düzenine girmesinde olduğu gibi belli bir hiyerarşik düzene dahil olan küçük devletler güvenliklerinin korunması karşılığında, dış politika tercihlerini bu düzenin kurallarına ve bu düzenin başındaki devletin stratejik tercihlerine bağımlı hale getirirler (Lake, 2009). Türkiye 1965 sonrası kabaca 15 yıllık dönemde, dış politika tercihlerinde görece otonomi kazanmanın yolu olarak ABD ile krizi göze almış ve Batı bloku dışındaki ülkelerle yakın ilişkiyi bir pazarlık unsuru olarak kullanmıştır. Özal ise bütünüyle farklı bir yol izleyerek ABD ile krizleri tırmandırmamış ve Türkiye'nin ABD düzenindeki kritik işlevini yeniden restore etmeyi tercih etmiştir. Ona göre, ABD çıkarlarına zarar verecek bağımsız bir strateji takip etmek için Türkiye gerekli araç ve kaynaklara sahip değildir (Aral, 2001: 76-77). Dolayısıyla, ABD ile restleşmeler Türkiye'ye sadece siyasi ve ekonomik maliyet olarak geri döneceği için ABD düzeninin kuralları içinde hareket ederek Türkiye'yi güçlendirme stratejisi en makul yoldur. Söz konusu stratejik tercih Sovyetler Birliği'nin dağılma-ya başlayıp "Türkiye'nin NATO için işlevi nedir?" sorusunun sorulduğu 1980'lerin sonunda daha kritik bir hal alacak olsa da 'Batı'ya Türkiye'nin stratejik değerini kanıtlama' şeklinde formüle edilebilecek dış politika anlayışı, Özal'ın karar verme süreçlerinde etkin olduğu bütün tarihsel aralık için geçerlidir.

ABD'ye yeniden eklenme siyasetinin 1950'lerde olduğu gibi stratejik kararlarda ciddi bir otonomi kısıtlamasını beraberinde getirme riski vardı. ABD ile yaşanan kriz konularında Türkiye kendi lehine düzeltme yapma konusunda yetersiz kaldı. İki ülke arasındaki ticari ilişkilerde bir ilerleme kaydedilmemesi, Türkiye'ye yapılan yardımların Yunanistan ile kıyaslanarak 7/10 oranının uygulanması, yardımlarda insan hakları konularının gündeme getirilmesi ve ABD Senatosu'nda "Ermeni Soykırımı" konusunun sıklıkla

dile getirilmesi gibi konular Türkiye’yi rahatsız etmekteydi. Özal hükümeti 1980’de imzalanan ve 1984’de uzatılması gündeme gelen Savunma ve Ekonomik İşbirliği Antlaşması’na (SEİA) ilişkin tartışmalar sırasında bu rahatsızlıkları gündeme getirse de ABD bu önerilerin hiçbirini kabul etmedi (Balcı, 2017: 191; Uslu, 2016: 353). Buna rağmen Türkiye Mart 1987’de SEİA’nın beş yıl daha, 1990’a kadar, uzatılmasını onayladı. Dış politika konularında karşı karşıya kaldığı bu otonomi kısıtlaması, Ankara’yı ABD ile kriz yaşamaksızın onu dengeleme arayışına yöneltti ve bunun da Özal yönetimi için en rasyonel yolu, ABD düzeni içinde yer alan ve özellikle ekonomik gücü nedeniyle Türkiye’nin ekonomik sorunlarına alternatif çözüm kaynağı imkânı sunan Avrupa Ekonomik Topluluğu’na (AET) üyelik şansının zorlanmasıydı (Ataman, 2003: 131).

Emekli Büyükelçi Semih Güner, Türkiye’nin Avrupa Topluluğu (AT) ile üyeliğini geliştirmesi yönünde tavsiyelerde bulunduğu bir yorum yazısında şunları yazmıştı: “Batı Avrupa’nın dışında kalacak bir Türkiye, Batı’daki tek desteği ABD’de aramak seçeneksizliği içine düşecektir... ABD Türkiye’nin dostluğunu en ucuza mal etmeye almıştır... Avrupa’dan kopmuş bir Türkiye, Washington’un dostluğunun ağırlığı altında ezilebilecektir” (1985: 2). Özal’ın Aralık 1984’te AET’na başvurma niyetini açıklamasından Aralık 1989’da AT’nun üyelik başvurusunu reddetmesine kadar geçen süreçte Batı Avrupa’ya yönelik politikası bu bağlamda değerlendirilebilir. Söz konusu politika, 1970’lerden farklı olarak Amerikan düzeni dışındaki ülkeler ile bir denge arayışından ziyade, düzen içindeki ülkelerle Türkiye’nin Amerika’ya olan bağımlılığını dengeleme çabasıydı. Dolayısıyla, AT ile yakınlaşma ABD’ye rağmen değil, ABD’nin desteğinin aranması ve alınması yoluyla yürütülmüştür.⁷ Örneğin, Şubat 1987’de dönemin ABD Başkanı Ronald Reagan ile görüşmesinden kısa bir süre sonra başvurulacak AET üyeliği için destek istenmiş ve Reagan’ın onayı alınmıştır (*Cumhuriyet*, 1987: 1).

AET’nin kararının iki anlamı vardı. Birincisi, Türkiye ABD düzeni içinden ABD ile arasındaki asimetrik ilişkiyi dengeleyecek bir çıkış bulma girişiminde başarısız olmuştu. Bu durum Türkiye’nin ABD’ye bağımlılığını daha da artırdı ve otonomi arayışını başka fırsatlara bıraktı. İkinci olarak, 1989’da AET’nin Türkiye’nin üyelik başvurusunu reddetmesi, Soğuk Savaş’ın sona ermesi ile birleşince, Türk karar vericilerin zihnindeki soruyu daha yakıcı bir hale getirdi: Türkiye’nin Batı için stratejik önemi sona mı eriyor? AET kararının bu iki sonucu kendisini bir yıl kadar sonra Özal yönetiminin Körfez

7 Özal Dönemi Türkiye-AB ilişkileri için bkz. Akçay, (2016).

Savaşı sırasında ABD'ye verdiği koŐulsuz destekte gösterdi. Özal alternatif bir dengeleyici bulma imkânının kalmadığı ve Türkiye'nin ABD için stratejik öneminin sona erdiğini düşündüğü bir ortamda Körfez Savaşı'nı fırsat olarak gördü ve bütün politikasını bu fırsatı değerlendirmek üzerine inşa etti.

1989-1993: Amerikan Düzeni İçinde 'Büyük Güç' Umutları

Özal'ın Cumhurbaşkanlığı dönemi, kendisine yakın bakanlardan biri olan Kamran İnan'ın ifadesi ile Türkiye'nin "200 yıllık tarihte ilk kez sınırlarındaki Rus baskısından özgürleŐtiĐi" (*The Washington Post*, 1993) bir tarihsel döneme denk gelmiŐti. Bu durum Türkiye'nin dış politikada manevra alanını ve fırsatlarını genişletse de Soğuk Savaş'ın sona ermesi karar vericileri daha kritik bir realite ile karşı karşıya bırakmıŐtı. 1940'ların ikinci yarısında belli bir pazarlık sonucu dahil olunan Amerikan hiyerarşik düzeninde Türkiye'nin yeni konumu ne olacaktı? Bu soruya ABD'nin tek süper güç olduğu yeni uluslararası düzenin koŐulları dikkate alınarak cevap verilmesi gerekiyordu. 1940'ların ikinci yarısındaki ilk pazarlık Türkiye'nin Sovyetler karşısında güvenlik kaygısını çözmek karşılığında, Ankara'nın stratejik kararlarının ABD çıkarları doğrultusunda belirlenmesi üzerine temellenmiŐti. Yeni durumda, Sovyet tehdidi ortadan kalkmıŐ ve ABD'nin güvenlik sağlayıcısı rolüne ihtiyaç kalmamıŐ, dolayısıyla da Türkiye'nin stratejik kararlardaki otonomisini ABD çıkarları doğrultusunda sınırlandırması gerekmiyordu. Fakat, yeni pazarlık iki önemli çıkmaz içeriyordu. Birincisi, yeni dünyanın tek süper gücüne ait bir hiyerarşik düzenden çıkmanın ekonomik ve güvenlik maliyetleri nelerdir? İkinçisi, Türkiye ilgili düzenin kendisine sağladığı kazançları devam ettirebilmek için ABD'yi nasıl ikna edecekti?

Ülkenin askeri ve ekonomik kapasitesi göz önüne alındığında Türk karar vericiler ilk çıkmazı çözmeye hiç odaklanmadılar. Başta Özal olmak üzere Türk siyasetçilerin 1989 sonrası cevabını aradıkları temel soru, Türkiye'nin ABD düzeninden faydalanmaya devam edebilmesi için düzen içindeki konumunu/işlevini yeni Őartlara göre nasıl inşa edebilir sorusuydu. 1991 Körfez Savaşı'nda ABD'ye destek veren Özal'ın *CNN International*'a verdiği de-mete söyledikleri bu bağlamda dikkat çekicidir. ABD'nin "bundan sonra dünyada tek süper güç olacağını" söyleyen Özal, desteğinizden "ötürü ABD Türkiye'ye bir Şey borçlu mu?" sorusuna Türkiye'nin görevini yaptığı ve başkalarından daha iyi bir müttefik olduğunu gösterdiği Şeklinde cevap vermiŐtir (*Cumhuriyet*, 1991: 14). Fakat bu görev, 1940'larda ABD için denk

düşman olan Sovyetler Birliği'ne karşı Türkiye'nin üstlenmeyi kabul ettiği görev kadar kritik öneme sahip değildi. Dolayısıyla 1940'lardan farklı olarak Türkiye, ABD ile ortak bir düşman etrafında ittifak kurma imkânını kaybetmiş ve yeni durumda Washington yönetimini Körfez Savaşı'nda olduğu gibi Ortadoğu'daki yararlılığı temelinde ikna etmek zorundaydı. Üstelik bunu Ortadoğu'daki komşu ülkelerinden (Suriye, İran ve Irak) ABD'nin algıladığı tehdidin aynısı algılamadığı bir koşulda yapması gerekiyordu. Türkiye için tehdit noktasında öncelik PKK meselesi iken ABD bu ülkelerdeki iktidarları temel tehdit olarak görüyordu.

Berdal Aral'ın yerinde tespitinde olduğu gibi Özal yönetimi, yukarıdaki çıkmazdan kurtulmak için ABD ve Batı'nın kendisi için öngördüğü üç rolü dış politikasının temel sütunları haline getirdi (2001: 77). Birincisi, Türkiye, ABD için yeni tehdit tanımlarında merkezi rol üstlenmeye başlayan İran'ın Ortadoğu, Kafkasya ve Orta Asya'daki nüfuzuna karşı bir bariyer işlevi üstlendi. İkincisi, ABD'nin Ortadoğu'daki 'radikal' devletler ve hareketleri çevreleme ve kontrol etme politikasında hayati bir rol üstlenmeyi kabul etti. Son olarak da AT'ndan gelen dışlayıcı politikalara rağmen, Türkiye'nin Batı ile entegrasyon siyasetini bütün kararlılıkla devam ettirmek. Dolayısıyla 1945 sonrası düzende Türkiye Sovyetler Birliği'ne karşı ABD liderliğindeki düzenin "ileri karakolu" işlevini üstlenirken, Soğuk Savaş sonrası dünyada Amerikan düzeninden elde ettiği ayrıcalıkları sürdürüebilmek için ABD'nin Ortadoğu ve Orta Asya'daki çıkarları doğrultusunda hareket edecek yeni bir "ileri karakol" misyonuna talip olmuştur (Milliyet, 1992: 9). Henüz Soğuk Savaş'ın sona ermediği bir tarihte, 1986'da, dönemin Dışişleri Bakanı Vahit Halefoğlu NATO dergisi için yazdığı bir yazıda Türkiye'nin Batı ittifakında sadece ileri karakol rolü oynamak istemediğini AET'na da dahil olarak ekonomik refahtan pay almayı amaçladığını yazmıştı (Halefoğlu, 1986). Bu talep göz önüne alındığında Soğuk Savaş'ın sona ermesinin Türkiye'yi karşı karşıya bıraktığı stratejik maliyet daha net anlaşılabilir.

Bu stratejik maliyet Özal'ın Körfez Savaşı sırasında Türkiye'nin stratejik çıkarlarını ABD'nin çıkarları ile uyumlaştırma çabasında net bir şekilde görülür. Kuveyt işgali nedeniyle Irak'ı cezalandırmakta kararlı olan ABD yönetimi Türkiye'den üç talepte bulundu. Dönemin ABD Dışişleri Bakanı James Baker'in 9 Ağustos 1990'daki Ankara ziyaretinde açığa çıkan bu talepler şu şekildeydi: Türkiye'deki üslerin kullanılması, Irak'ın Kuveyt cephesindeki gücünü zayıflatmak amacıyla Türkiye'nin askeri birliklerini Irak'ın kuzeyine kaydırması ve Suudi Arabistan'da konumlanan müttefik kuvvetlerine asker

gönderilmesi (Balcı, 2017: 22). Özal bu taleplerin üçünü de karşılamak konusunda yalnız kalmıőtı ve ordu, muhalefet partileri ve hatta kendi partisi içindeki bir gurup bazı garantiler almaksızın Türkiye'nin hemen dibindeki bir ülkenin işgalinde yer almasının ulusal çıkarla uyuőmadığını savunuyordu. İstikrarlı bir Irak'ın dağılması nedeniyle yaőanacak muhtemel ekonomik kayıplar, Irak'ta merkezi otoritenin zayıflaması ile PKK terör örgütünün güçlenecek olması, Ortadoęu ülkeleri arasındaki savaşlarda taraf tutmanın maliyeti ve Arap ülkeleri nezdinden 'Batı'nın istenmeyen temsilcisi' konumuna düşmek muhaliflerin sıklıkla dile getirdiği itirazlar oldu (bkz. TBMM, 1990). Örneęin dönemin muhalefet lideri Demirel, TBMM'ye ABD'nin talepleri geldiğinde, Őu ifadeleri kullandı: "Gerçekten, Irak Kuveyt'i işgal etmiőtir. Irak, Kuveyt'i işgal edince, Türkiye neden bir tehdiğe maruz kalıyor? Yani, Kuveyt'i işgal eden, Türkiye değil... Bakın beyler, gayet açık söyleyeyim, biz, o çöllerde 400 sene Őehit verdik. Binaenaleyh, dikkat edin, yazıktır, gūnahtır. Türkiye'yi yanlıő bir zamanda, yanlıő bir ihtilafın içine sokmaya kimsenin hakkı yoktur" (TBMM, 1990: 450).

Özal bu maliyetlerin farkındaydı (*Cumhuriyet*, 1990: 9) fakat tek süper güç ABD ile hareket etmemenin, hatta ondan gelen talepleri geri çevirmenin, maliyetinin çok daha büyük olduğunu düşünüyordu. 11 Ağustos 1990'da düzenlediği ve Türkiye'nin Körfez savaşına neden ABD'nin yanında katıldığını açıkladığı basın toplantısında Özal, Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve barıőın yayılmasına iőaret ederek açık bir Şekilde Şu ifadeleri kullandı: "Türkiye'nin NATO içindeki önemi azalıyor" (Muftı, 2009: 67). Bu önemi yeniden restore etmenin yolu, Özal'ın da altını çizdiği üzere 1950'deki Kore'ye asker gönderme kararında olduğu gibi (Barlas, 1994: 13), Türkiye'nin ABD'ye yararlı bir ortak olduğunu Suudi Arabistan'daki müttefik kuvvetlere katılarak yeniden kanıtlamasından geçiyordu (Kösebalaban, 2011: 123). Meclis 12 Ağustos'taki kararında yabancı ülkeye savaş açmayı Irak'ın Türkiye'ye saldırma Őartına bağlasa da Özal, savaşa dahil olma yetkisini yeniden TBMM'ye gönderdi. 5 Eylül'de TBMM'den çıkan karar Türkiye'nin savunması için yabancı topraklarda asker bulundurma yetkisini Özal'a verse de parti içinde Mesut Yılmaz'ın baőı çektiği bir gurup, muhalefet partileri ve Genelkurmay Suudi Arabistan'daki müttefik kuvvetlere asker gönderilmesine direnmeye devam ettiler. Özal'ın bu ısrarı bölgedeki yeni ABD düzeni dışında kalmanın maliyeti ile bu düzenle birlikte hareket etmenin getireceği kazançlar arasında yaptığı hesaptan kaynaklanıyordu. İkinci seğeneği seğen

Özal'ın temel ikilemi ise stratejik kararlardaki otonomisini ABD'ye devreden bir Türkiye'nin nasıl büyük bir güç haline gelebileceğiydi.⁸

Bir Fırsat Olarak Türk Dünyası

ABD'nin Ortadoğu (ve Orta Asya) politikalarında ileri karakol muamelesi gören ve AT'nu bir alternatif olarak kullanma imkânı kalmayan Özal, en önemli ideali Türkiye'yi bölgesel ya da büyük güç haline getirmeyi nasıl başaracaktı? 4 Haziran 1992'de açılışı yapılan İzmir İktisat Kongresi'ndeki konuşmasında Özal, “önümüzdeki on yıl içinde Türkiye'nin ana hedefi, sayıları nihayet on-on beşi geçmeyen ileri ülkelerden bir tanesi olmaktır, diyorum. Türkiye, birinci sınıf ülkelerin arasına girmelidir ve girebilir diyorum” ifadelerini kullanmıştı. Özal'a göre bunun için gereken üç şart da Türkiye'de vardır. Türkiye “iyi bir coğrafi konumda” bulunduğu gibi “yeterli büyüklükte, nitelikli” nüfusa sahiptir ve “Balkanlar'dan Orta Asya'ya kadar Müslüman ve büyük bir kısmı Türk olan yeni devletler” büyük bir fırsat alanı oluşturmaktadır (*Cumhuriyet*, 1992: 18; Özal, 1992: 14). Özal bu son imkâna Türkiye'yi en azından bölgesinde lider ülke yapabilmek için sarıldı. Ona göre, “Müslümanlar ezilir, öldürülür, zulüm görür oralı olmazsınız; Türk dünyasına sahip çıkmazsanız, nasıl lider olacaksınız peki? ... Bakınız, Türk dünyası ve İslam Alemi'nin tam desteğini alırsanız Avrupa'ya kafa tutacak noktaya gelirsiniz ve işte büyük ülke olmanın yolu da buradan geçer” (Ataman, 2001: 379). Dolayısıyla Özal, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra ortaya çıkan yeni Türk devletlerini Türkiye'nin büyük ülke olması noktasında bir fırsat olarak görüyordu ve en önemlisi de bu strateji ABD'nin bölgeyi İran nüfuzuna bırakmama politikası ile örtüşüyordu.

Özal, Türkiye'nin büyük güç olması bağlamında Türk dünyası ile işbirliğine verdiği önemi 30-31 Ekim 1992'de İstanbul'da toplanan Türk Cumhuriyetleri Zirvesi'nde şu ifadelerle dile getirdi: “Bizler, bu tarihi fırsatı en iyi bir şekilde değerlendirebilir, yanlışlar yapmazsak 21. asır Türklerin asrı olacaktır” (Milliyet, 1992a: 15). Özal bu fırsatı başka bir yerde de şu cümleler ile ifade ediyordu: “Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, Balkanlar'dan ta Orta Asya'ya kadar Müslüman ve yahut Türk topluluklar ile meskun geniş bir saha önümüze açılmıştır”. Özal'a göre bu gelişme “400 seneden beri milletimizin eline geçen en büyük fırsattır” ve böyle bir şey “herhangi bir millet veya memleketin birkaç asırda bir elde edeceği türden bir fırsat ve nimettir” (Özal, 1992: 12-13). Özal bu fırsatı değerlendirirken bunun Batı'da nasıl

8 Körfez Savaşı üzerine daha detaylı bilgi için bkz. Gözen, 2000.

algılandığıının ve Türkiye Batı ilişkilerinde ne anlama geldiğinin de altını özellikle çiziyor. Ona göre, “Batılılar, Türkiye’nin... [bu] coğrafya üzerinde nasıl bir güç ve nüfuz aktörü olmaya namzet bir ülke olduğunun gayet iyi farkındalar”. Özal bu imkânın Batı’ya karşı kullanılmayacağını aksine Türkiye’nin “Batı dünyası için herhangi bir şekilde endişe ve tereddüt faktörü olmak bir yana, bilakis her meselede ittifak ve işbirliği aranan bir güven ve itibar unsuru” olmayı amaçladığını belirtiyordu (Özal, 1992: 13).

1989’da AT’nun kararı Özal’ın akıl yürütmesinde bir hayli etkili olmuştu. ABD’yi dengeleme imkânı kalmayan Özal, 1991 Körfez Savaşı’nda olduğu gibi, Orta Asya açılımında da ABD ile birlikte hareket etmeyi ve ABD’nin desteğini arkasına alarak 400 yılda bir gelen bu fırsatı kaçırmamayı hedefledi. Ona göre, “Avrupa Topluluğu bölgedeki diğer güçleri sindirerek ABD’nin karşısına alternatif süper güç olarak çıkmaya çalışıyor. Bu yarışta Türkiye’nin ABD’ye destek olması gerekir” (Tayyar, 1992: 11). “Hazar Denizi’nden Adriyatik Denizi’ne kadar” uzanan coğrafyayı “Batı Avrupa Birliği’nin karşısına Doğu ve Orta Avrupa Birliği olarak” çıkarma planında ABD kritik bir rol üstleniyordu (Tayyar, 1992: 11). Özal böylelikle ABD’yi karşısına almayan hatta Washington’un bölgedeki çıkarları ile uyumlaştırılmış bir Orta Asya açılımı ile Türkiye’yi hem ABD gözünde değerli bir müttefik hem de bölgede lider ve güçlü ülke konumuna getirme planı kurmuştu. Henüz bu ülkeler bağımsızlığını kazanmadan Özal, 11-16 Mart 1991 tarihleri arasında Kazakistan ve Azerbaycan’a kapsamlı ziyaretlerde bulundu. Fakat gezi Sovyetler Birliği’ni rahatsız etmemek için aşamalı olarak planlanmıştı. Özal, 11 Mart’ta Moskova’yı ziyaret ettikten sonra Kiev’e, daha sonra ise Alma-Ata ve Bakü’ye gitmiştir. Özal’ın Kazakistan’da yaptığı görüşmede başarının yolu olarak “piyasa ekonomisine” geçiş tavsiyesinde bulunması Özal’ın Türkiye Cumhuriyetleri ile nasıl bir zeminde ilişki kuracağını işaretledi (Cumhuriyet, 1992a: 17).

Türkiye 16 Aralık 1991’de Sovyetler Birliği’nden ayrılan tüm bağımsız devletleri tanıdıktan sonra Özal, bu ülkelere yönelik politikası ve beklentisi noktasında daha rahat hareket etmeye başladı. Bu konuda ilk somut adım 30-31 Ekim 1992 tarihinde Türkiye’de bir araya gelen beş Orta Asya Cumhuriyeti ile imzalanan işbirliği antlaşması oldu. Özal bu zirveye çok fazla umut bağlasa da Türkiye’nin önerdiği bildiri ve ekonomik belge taslağına oranla, sonuç bildirgesinde daha genel ifadelerin kullanılması hayal kırıklığına yol açtı. Sonuç bildirgesinin istenilen düzeyde olmamasını dönemin bir dışişleri yetkilisi “Bu cumhuriyetlerin Rusya’nın etkisinden kurtulması

için zaman gerekiyor” şeklinde açıkladı (Geray, 1992: 17). Bu durum açık bir şekilde Sovyetler Birliği’nin dağılmasına Özal’ın çok fazla anlam yüklediğini ve Orta Asya’da Sovyetler sonrası bir güç boşluğu olduğu yanılığına düştüğünü gösteriyor. Nisan 1993’te Özal, “beş Türk cumhuriyeti ile ilişkilere ivme kazandırmak” amacıyla dönemin Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin, bakanlıkların üst düzey yetkilileri ve çok sayıda işadamından oluşan 221 kişilik büyük bir heyetle kapsamlı Orta Asya turuna çıktı (Kohen, 1993: 14). Türk dünyasını yeniden ayağa kaldırma idealinden bahsettiği 11 günlük gezi boyunca Özal, bu kez siyasi konular yerine ticaret, yatırım gibi daha çok ekonomik konuları gündeme getirdi. Fakat Özal’ın bu girişiminin sonuçlarını görmeye ömrü yetemedi ve geziden dönüşünün ertesi günü hayatını kaybetti.

Ticaret ile Büyümek

Türkiye’yi ‘birinci sınıf’ gelişmiş ülkeler arasına dahil etme noktasında Özal’ın ikinci formülü dış politikayı ülkenin ekonomik kalkınmasının bir aracına dönüştürmektir. Üstelik ekonominin öncelikli hale gelmesi, Türkiye’nin yakın komşuları ile yaşadığı kronik sorunları da çözecek ve Türkiye dış politikada büyük bir enerji kaybından kurtulacaktı. 1980’lerin ikinci yarısında Türk dış politikasının iki kronik sorununu ekonomik ilişkiler yoluyla çözmeyi denedi (Mufti, 2009: 60-61). Yunanistan ile vizelerin kaldırılması ve Yunan vatandaşlarının Türkiye’de yeniden mülk edinmesini sağlama gibi politikalar yoluyla bir görüşme zemini oluşturan Özal, Ocak 1988’de dönemin Yunanistan Başbakanı Papandreu ile Davos’ta görüştü (Balcı, 2017: 199). Bu görüşme sırasında taraflar Türk-Yunan İş Konseyi kurulması kararı aldı. Aynı yılın Haziran ayında Özal, Atina’yı 26 yıl sonra ziyaret eden ilk Türkiye Başbakanı oldu (atina.be.mfa.gov.tr). Benzer bir şekilde Suriye ile kronik güvenlik problemini Özal “su diplomasisi” yoluyla çözmeye çalıştı ve Temmuz 1987’deki Şam ziyareti sırasında Suriye’ye ihtiyacı olan Fırat suyunu bırakmak karşılığında Şam’ın PKK desteğini sona erdirmeye çalıştı.⁹ Fakat her iki girişim de istenen sonucu vermedi ve 1990’lara gelindiğinde gerek Yunanistan gerekse Suriye Türkiye’yi güvenlik tehdidi olarak görmeye devam ettiler.

Özal, yine de ekonomik yaklaşmanın siyasi sorunları çözmeye gücüne inandığı gibi Türkiye’nin büyük güç olmasının da ekonomik kapasitesini büyütmeyle geçtiği konusunda kararlı bir düşünceye sahipti. Üstelik bu

9 Türkiye-Suriye İlişkilerinde “suyun” önemine ilişkin bir çalışma için bkz. Maden, 2011.

ekonomi odaklılık, yeni dönemin tek süper gücü olan ABD ile ittifakla da tutarlı bir dış politik yaklaşımdı. Kendisi ile yakın çalışma imkânı bulan Cengiz Çandar'ın aktardığına göre Özal ekonominin Türkiye için merkezi önemde olduğunu Şu Şekilde formüle etmişti: “Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılıőında en önemli sebeplerden biri uluslararası ticaret yollarının dışında kalması ve son döneminde bir deniz gücü yerine bir kara gücü ile (Almanya) ittifaka bel bağlamasıdır. Oysa uluslararası ticaret çağında ki 20. yüzyıl sonu ve 21. yüzyıl böyledir, deniz gücü ile ittifak anlamlıdır. Buradan hareketle, Özal Amerika BirleŐik Devletleri ile ittifakı dış politikasının temel eksenini saymıştır” (1993: 32). Kısacası, Amerikan düzeninde yer alarak Türkiye'yi yeniden bir ticaret devletine dönüŐtürmek, Özal'a göre büyük güç olmanın ve böylelikle de dış politikada otonomi kazanmanın en etkin yoluydu. Çandar bu bağlamda Şunları aktarır: “Türkiye'nin ekonomik sađlamlaŐmasını tamamlaması için çevresiyle iyi geçinmesi ve çevresinde bir barış ve istikrar kuŐađı oluŐturması şarttır. Ancak, istikrar ortamında Türkiye paha biçilmez jeostratejik konumu sayesinde Doğu-Batı ve Kuzey-Güney bir başka deyimle Asya-Avrupa, hatta daha ihtiraslı bir hedefle Pasifik-Atlantik ve Karadeniz-Akdeniz eksenleri üzerinde bir serbest ticaret geçidi ve bağlanıtı noktası olabilir” (1993: 32).

Özal'ın temel hedefi Türkiye'yi içinde bulunduğu “dünyanın en önemli” bölgesinde “en güçlü ve lider ülke” konumuna getirmek ve böylelikle de dünya siyasetinde “çok ağırlıklı bir yere sahip” bir konuma yükseltmekti (Özal, 1992: 15). Bunu gerçekleŐtirmenin yolu da bölgedeki ülkeler ile Türkiye'yi ekonomik ilişkiler üzerinden entegre etmek ve Türkiye ekonomisini güçlendirmekten geçiyordu. Bu amaç doğrultusunda Özal, Türkiye, Pakistan ve İnan'ın içinde bulunduğu önceki adı Kalkınma için Bölgesel İŞbirliği olan ve 1985'de Ekonomik İŞbirliği TeŐkilatı (EİT) adını alan ekonomik oluŐuma bir hayli önem verdi. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan'ın da bu ekonomik oluŐuma katılmasına ön ayak olan Özal'a göre, böylesi ekonomik karşılıklı bağımlılık Güney-Batı Asya ve Orta Asya'daki sorunların çözümünde kritik bir rol oynayacak ve Türkiye'nin ekonomik temelde güçlenmesinin imkânını sağlayacaktı (Özal, 1992: 21). Benzer bir Şekilde Türkiye'nin kuzey ve kuzey batısında istikrara katkıda bulunacağı ve Türkiye ekonomisini güçlendireceği düşünceyiyle de Karadeniz Ekonomik İŞbirliği Örgütü'ne (KEİ) çok fazla önem verdi. Fakat bu beklentiye rağmen, Ekim 1991'de yapılan seçimler ile Süleyman Demirel'in Başbakan olması Özal'ın dış politikadaki manevra alanı daralmıŐtı. Tam da bu nedenle

KEİ'nin Haziran 1992'de İstanbul'da düzenlenen zirvesinde Demirel ile kriz yaşayan Özal, mimarı olduğu oluşumun etkinliğine katılmaktan vazgeçti (Milliyet, 1992b: 1).

Kriz nedeniyle yapamadığı ama daha sonra *Türkiye Günlüğü* dergisinde yayımlanan konuşmasında ifade ettiği üzere Özal'ın KEİ'den beklentisi AT'nda olduğu gibi bölge ülkelerinin ekonomik serbest piyasa düzleminde bir araya gelmesiydi (Özal, 1993a: 47). “Ekonomik işbirliği ve ekonomik bütünleşme ile gerçekleşen bir menfaat birliği” ile bölgede kurulan “barış ve istikrar” Türkiye’yi sadece ekonomik olarak beslemeyecek, krizlere harcanan enerji başka konulara devredileceği için Türkiye uzun tarihsel süreçte önüne çıkan büyük güç olma fırsatını değerlendirebilecekti. Özal'ın KEİ bağlamında dile getirdiği bu düşüncesi aslında çok daha eskiye gider. 1983'teki seçim kampanyası sırasında TRT'de katıldığı programda “bizim İslam ülkeleriyle, komşu ülkelerimizle münasebetlerin iyi” gerektiğini söylerken, bu ülkelere “Türkiye'nin tabii pazarları” olarak bakıyordu (Yalman, 2018: 155). Yaklaşık on yıl sonra Özal'ın ekonomi temelli işbirliği oluşumlarına verdiği bu önem, onun ekonomik kalkınmayla Türkiye’yi büyük güç yapma fikrinin uzantısıydı. Fakat bu 1983'te olduğu gibi 1992'de de Batı'yı rağmen bir girişim değil, bu bölgelerde ön planda olmak yoluyla Türkiye'nin “Batı'da da sözünü geçiren” (Yalman, 2018: 155) bir ülkeye dönüştürülme çabasıdır. Buradaki “sözü geçme” ifadesi, Özal için ABD düzeninde kalmaya devam eden Türkiye'nin dış politika kararlarında ve stratejik tercihlerde belli bir otonomi kazanması anlamına geliyordu.

Sonuç

Amerikan düzeninde kalmak Türkiye'nin stratejik tercihlerdeki otonomisini önemli ölçüde ABD'ye teslim etmesi anlamına geliyordu. Dolayısıyla Özal'ın çözmesi gereken en önemli problem, stratejik tercihlerin ABD doğrultusunda belirlendiği bir durumda büyük güç olma fırsatının nasıl kullanılabilceği olmuştur. Bu noktada Özal'ın ikinci stratejisi devreye giriyor ve buna göre ABD'nin yüksek angajman uyguladığı bölgelerde bütünüyle ABD ile uyumlu hareket edilirken, düşük angajmana sahip olduğu alanlarda Türkiye ekonomisini güçlendirecek bütün inisiyatifleri alacaktı. Ancak ekonomisi güçlendiğinde ABD ile başlangıçta yapılan sözleşme Türkiye'nin daha fazla otonomiye sahip olması doğrultusunda revize edilebilirdi. Aksi takdirde 1940'larda yapılan sözleşmeyi büyük riskler almak ve bu doğrultuda kayıplar yaşamaksızın revize etme imkânı yoktu. Dolayısıyla Körfez krizinde

Türkiye'nin ABD'ye olan sadakatini kanıtlayan Özal, daha sonraki dönemde Orta Asya ve Karadeniz bölgesine yönelik açılımlar yoluyla ekonomisini güçlendirmeye odaklanmıştır.

Fakat Özal'ın Türkiye'yi büyük güç yapma noktasında uygulamaya koyduğu bu iki ayaklı stratejinin bazı sorunları vardı. İlki Özal'ın ekonomik karşılıklı bağımlılığın ülkeler arasındaki sorunu çözebileceğine yönelik aşırı iyimserliğidir. Özal'ın başbakanlığı döneminde Dışışleri Bakanlığı Müsteşarlığı yapan Ercüment Yavuzalp'in aktardığına göre, Özal "ilişkileri düzeltmek için önceliğı iki ülke arasındaki ticari ve ekonomik ilişkileri geliştirmeye vermek" gerektiğine inanıyor ve bunun "siyasi sorunların çözülmesi için bir baskı unsuru teşkil" edeceğini düşünüyordu. Yavuzalp ise ekonomik ilişkilerin gelişmemesinin arkasında "siyasi sorunların çözülememiş olması" yatıyor düşüncesindeydi (Yavuzalp, 1996: 267). Özal'ın bu ikinci seçeneğı dikkate almaması, ekonomik karşılıklı bağımlılığa yönelik aşırı iyimserliği komşu ülkelerle olan siyasi sorunları çözme noktasında yaşadığı hayal kırıklıklarını önemli ölçüde açıklar. Örneğın Yunanistan, Suriye ve Ermenistan'a yönelik Özal'ın ekonomik temelli sorunları çözmeye girişimleri bu üç ülkenin de Türkiye'nin en önemli tehdit kaynakları olduğu bir siyasi sonuçla noktalandı. Üstelik ülkeler arasındaki siyasi sorunlar KEİ örneğında olduğu gibi Özal'ın bütün ekonomik girişimlerini baltalayan temel dinamik işlevi gördü.

İkincisi, Özal ABD ile hiyerarşik ilişkiyi dengeleyecek bir aktörden yoksundu. 1970'lerde ABD'nin Sovyetler Birliğı ile dengeleme girişimleri büyük bir siyasi ve ekonomik kriz olarak Türkiye'ye fatura edilmiş olsa da, Türkiye bu sayede ülkedeki Amerikan askeri mevcudiyetini kendi otonomisi lehine önemli ölçüde sınırlandırabilmişti. Fakat 1980'lerin ikinci yarısından Özal'ın vefat ettiği tarihe kadar ABD süper güçtü ve Özal bu gücü kısa vadede dengeleyebilecek stratejilerden yoksundu. Bu nedenle sık sık örnek verdiği üzere Japonya'nın yolundan gitti¹⁰ ve Türkiye'nin çıkarlarını Amerikan düzeni ile uyumlaştırmak yoluyla ülkesinin ekonomik gücünü artırmaya odaklandı. Bu öncelik PKK başta olmak üzere çok sayıda iç ve dış siyasi sorunun birikmesine yol açtı. Örneğın, Mart 1991'de Çekiç Güç'ün oluşturulması ile 1950'leri hatırlatır ölçüde ABD'nin askeri olarak Türk topraklarında otonom hareket etmesine imkân sağlayan yeni bir süreç başladı. Dolayısıyla Türkiye uzun bir süre daha AB üyelik sürecine dahil olup yeni dengeleyici

10 Özal'ın ekonomik modellerini örnek alma noktasında sadece Japonya değil, Güneydoğı Asya da bu dönemde takip edilmiştir. Bkz. Yılmaz, (2003).

bulana kadar (2003 Irak Tezkere oylamasında olduğu gibi) ABD'nin siyasi taleplerine direnme imkânını elde edemedi.

Son olarak 1991 Aralık'ında kurduğu ANAP'ın genel seçimleri kaybetmesi ve siyasi rakibi Demirel'in Başbakan olması Türk dış politikasında Özal'ın manevra alanını önemli ölçüde daralttı. Çeşitli konuşmalarında içerideki partiler arası görüş ayrılıklarını bir tarafa bırakıp Türkiye'nin eline yüzyılda bir geçen fırsatı kullanmaya odaklanalım önerisinde bulunsa da, KEİ zirvesinde olduğu gibi ülke içindeki siyasi tartışmalar dış politika inisiyatiflerinin önüne geçti. Örneğin, Özal'ın çok fazla ümit bağladığı Nisan 1993'deki Orta Asya gezisi gerek Dışişleri Bakanlığı gerekse TBMM nezdinde bir kriz konusu oldu. Geziye katılacak çok sayıda milletvekiline Meclis'ten izin çıkmazken, dönemin Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin'in gezi heyetine katılmasına son anda karar verildi. 1989 öncesinde askeri bürokrasi tarafından dış politikadaki manevra alanı sınırlandırılan (Laçınok, 2007: 563) Özal, 1991 sonrasında ise hükümet ile dış politika noktasında ters düştü.

Kendi ifadeleriyle Özal, içinde yaşadığı zamanı, özellikle de 1980'lerin sonundan itibaren yaşadığı yılları, "17. asırdan beri inişe geçmiş olan Türk tarihinin, belki bir daha asla geriye döndürülemez olan şanlı yükselişinin başlangıcı" olarak görüyordu (Özal, 1993: 17). Bu fırsatı kaçırmamanın yolu ise Özal'a göre iki temel ilke doğrultusunda hareket etmektir. Birincisi dünyanın en büyük, hatta 1980'lerin sonundan itibaren, tek süper gücü olan ABD'ye "meydan okumaması, onun karşısında olmaması, ABD ile çatışmaya girmekten kaçınması" şeklinde özetlenebilir (Gözen, 2000: 122). Bu sadece ABD'nin çok güçlü olmasından kaynaklanan bir şey değil, aynı zamanda Türkiye'nin ABD'ye olan askeri ve ekonomik bağımlılığı ile de ilgili bir durumdur. Özal, ABD'ye karşı uysal davranmasını eleştiren bir gazeteciye şu cevabı vermişti: "[İlişkileri] bozalım, güzel ama, silahlarımızın hepsi NATO silahları; nasıl değişecek bunlar? Kolay değil. Eğitimimiz buna dayanmış. Çok şeyler var" (Cemal, 1989: 289). Dolayısıyla Özal, Türkiye'nin dış politika tercihlerini ABD ile uyumlaştırmayı ve böylelikle ekonomiyi güçlendirme noktasında karşısına çıkabilecek dış politik sorunlardan arınmayı önüne çıkan tarihsel fırsatın değerlendirilmesi noktasında birincil önemde görmüştür.

Kaynakça

- ABRAMOWITZ, M. (2013). Remembering Turgut Özal: Some Personal Recollections, *Insight Turkey*, 15 (2): 37-46
- AKÇAY, E. Y. (2016). Turgut Özal Dönemi Türkiye-Topluluk İlişkileri, *The Turkish Yearbook of International Relations*, C. 47, ss. 45-58.
- ARAL, B. (2001), "Dispensing with Tradition? Turkish Politics and International Society during the Özal Decade, 1983-93", *Middle Eastern Studies*, 37(1): 72-88
- ARAL, B. (2003). Özal Döneminde İç ve Dış Siyaset: Süreklilik ya da Kopuş, *Kim Bu? Özal Siyaset, İktisat, Zihniyet*, 1. Baskı, (İstanbul: Boyut Yayınları): 221- 245.
- ATAMAN, M. (2001), "Özal ve İslam Dünyası: İnanç ve Pragmatizm", *Kim Bu Özal: Siyaset, İktisat ve Zihniyet*, Der: İhsan Sezal ve İhsan Dağı, (İstanbul: Boyut Yayınları): 351- 384.
- ATAMAN, M. (2003), "Pragmatik Bir Dış Politika: Özal'ın Batıya Bakışı", 7(29): 127-136.
- ATAMAN, Muhittin (2003). Özalist Dış Politika: Aktif ve Rasyonalist Bir Anlayış, *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, (2): 49-64.
- ATAMAN, M. (2002), "Leadership Change: Özal Leadership and Restructuring in Turkish Foreign Policy", *Alternatives: Turkish Journal of International Relations*, 1(1): 120-153
- ATAMAN, M. (2002). Leadership Change: Özal Leadership and Restructuring in Turkish Foreign Policy, *Alternatives*, 1(1): 120-153.
- BAĞCI, H.n (1996). Bir Devlet Adamı Olarak Turgut Özal ve Dış Politika, *Devlet ve Siyaset Adamı Turgut Özal*, Edt: İhsan Sezal, (İstanbul: Çetin Ofset): 20-27.
- BALCI, A. (2011) *Türkiye'de Militarist Devlet Söylemi 1960-1983*, (Ankara, Kadim Yayınları).
- BALCI, A. (2015) *Dış Politikada Hesaplaşmak: Ak Parti, Ordu ve Kemalizm*, (İstanbul: Etkileşim Yayınları)
- BALCI, A. (2017). *Türkiye Dış Politikası: İlkeler, Aktörler ve Uygulamalar*, (İstanbul: Alfa Yayınları).
- BARLAS, M. (2000). *Turgut Özal'ın Anıları*, 1. Baskı, Birey Yayınları.
- BARLAS, M. (1994), "Turgut Özal'ın Anıları 14: Fatih'le Yavuz'la Övünerek Milliyetçi Olunmaz", *Sabah*, 15 Temmuz, Sayfa 13.
- CEMAL, H. (1985), "Özal'ın Davos'ta Söyledikleri...", *Cumhuriyet*, 4 Şubat, Sayfa 1 ve 8
- CEMAL, H. (1989), *Özal Hikayesi*, (Ankara: Bilgi Yayınevi)
- CUMHURİYET (1984), "Özal: Sosyalist Blokla İlişkileri Geliştirecek Yeni Formülümüz Var", 3 Ekim, Sayfa 1 ve 7
- CUMHURİYET (1987), "Reagan'dan AET Desteği", 6 Şubat, Sayfa 1 ve 10
- CUMHURİYET (1990), "Özal: Macera Yok", 12 Ağustos, Sayfa 1 ve 9
- CUMHURİYET (1991), "Özal: ABD Tek Süper Güç Olacak", 24 Şubat, Sayfa 14
- CUMHURİYET (1992), "Hedeflerimiz Gerçekleşti", 5 Haziran, Sayfa 1 ve 18
- CUMHURİYET (1992a), "Kazakistan ile Hava Köprüsü", 16 Mart, Sayfa 1 ve 17
- ÇAKMAK, Haydar (2013). Turgut Özal'ın Dış Politika Felsefesi ve Uygulamaları, *Liderlerin Dış Politika Felsefesi ve Uygulamaları*, (Hiperlink): 117-123.

- ÇALIŞ, Ş. H. (2017), *Turkey's Cold War: Foreign Policy and Western Alignment in the Modern Republic*, (London: I.B. Tauris)
- ÇANDAR, C. (1993), "Dış Politikada Özal", *Nokta*, Özel Ek: Turgut Özal 1927-1993, 17 Nisan
- ÇANDAR, C. (2013). Turgut Özal Twenty Years After: The Man and The Politician, *Insight Turkey*, 15 (2): 27-36.
- DABAN, C. (2017). Turgut Özal Dönemi Türkiye Dış Politikası, *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 17(33): 77-96.
- DOĞAN, Y. (1979), "Gölge Başbakan", 11 Aralık, Sayfa 12.
- DÜNDAR, L. (2016). Özal Dönemi Türk Dış Politikasında Turgut Özal'ın Kişisel Özelliklerinin Rolü, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, (58): 1-20.
- GERAY, H. (1992), "Türk Zirvesinde Rus Gölgesi", *Cumhuriyet*, 1 Kasım, Sayfa 17.
- GÖZEN, Ramazan (2000), *Amerikan Kıskaçında Dış Politika: Körfez Savaşı, Turgut Özal ve Sonrası*, (Ankara: Liberte).
- GÜNER, S. (1985), "Batı Avrupa'sız Batı Politikamız Olamaz", *Cumhuriyet*, 30 Ocak, Sayfa 2.
- GÜRBEY, G. (2003). Özal'ın Dış Politika Anlayışı, *Kim Bu? Özal, Siyaset, İktisat, Zihniyet*, 1. Baskı, (Boyut Yayınları): 285-306.
- GÜRBEY, G. (1996). Özal Dönemi Dış Politikası, *Devlet ve Siyaset Adamı Turgut Özal*, Edt: İhsan Sezal, (İstanbul: Çetin Ofset): 74-85.
- HALE, W. (2013). *Turkish Foreign Policy Since 1774*, 3. Baskı, (Londra ve New York: Routledge).
- HALEFOĞLU, V. (1986), *Allies and Partner, NATO Review*, 34(1): 1-6
- KOHEN, S. (1993), "Özal'ın 'Türk Dünyası' Çıkarması", *Milliyet*, 4 Nisan, Sayfa 14
- KÖSEBALABAN, H. (2011), *Turkish Foreign Policy Islam, Nationalism, and Globalization*, (New York: Palgrave Macmillan)
- LAÇINOK, N. (2007), *Turgut Özal, Türk Dış Politikasında Liderler*, Editor: Ali Faik Demir, (İstanbul: Bağlam Yayınları): 537-639
- LAKE, D A. (2009) *Hierarchy in International Relations*, (Ithaca: Cornell University Press).
- MADEN, T. E. (2011). Türkiye-Suriye İlişkilerinde Suyun Rolü, *Middle Eastern Analysis/Ortadoğu Analiz*, C.3, S. 35, ss. 33-40.
- MİLLİYET (1964), "Batı İttifakı Yıkılır", 16 Nisan, Sayfa 1
- MİLLİYET (1980), "Yeni Hükümet Kurulana Kadar Bakanlıklar Müsteşarlar Yönetecek", 14 Eylül, Sayfa 6.
- MİLLİYET (1980a), "Özal, Genelge Yayınladı", 16 Eylül, Sayfa 1
- MİLLİYET (1985), "Ortadoğu'da İstikrar Türkiye Sağlar", 3 Şubat, Sayfa 7
- MİLLİYET (1986), "Özal, Le Figaro Gazetesine Demeç Verdi: Komünizm, ABD'den Gelse Daha Esnek Olurduk", 25 Nisan, Sayfa 9
- MİLLİYET (1987), "Füzeler Kalkar Önemimiz Artar", 20 Mart, Sayfa 13
- MİLLİYET (1992), "ABD'den Türkiye'ye 2 Rol", 22 Ocak, Sayfa 9
- MİLLİYET (1992a), "Türk Ortak Pazarı Erken", 31 Ekim, Sayfa 15
- MİLLİYET (1992b), "Özal Skandalı", 25 Haziran, Sayfa 1 ve 7

- MOR, H. (2001). Özal's External Policy Concept of Associated Factors in Turkish Foreign Policy, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 9(1-2): 377-388.
- MUFTİ, M. (2009), *Daring and Caution in Turkish Strategic Culture: Republic at Sea* (New York: Palgrave Macmillan)
- OZAL, T. (1987). Turkey's Path to Freedom and Prosperity, *The Washington Quarterly*, 10(4): 161-165.
- ÖNDER, N. (2016). *The Economic Transformation of Turkey: Neoliberalism and State Intervention*, (Londra ve New York: I. B: Tauris & Co. Ltd).
- ÖZAL, T. (1992), "Türkiye'nin Önünde Hacet Kapılan Açılmıştır", *Türkiye Günlüğü*, Sayı (19): 5-23
- ÖZAL, T. (1993), "22 Mart Günü Antalya'daki Türk Dünyası Kurultayında Yaptığı Açış Konuşması", *Türkiye Günlüğü*, Bahar, Sayı 22: 16-18
- ÖZAL, T. (1993a), "Cumhurbaşkanı Özal'ın KEİB Zirvesinden Yapamadığı Konuşma", *Türkiye Günlüğü*, Güz, Sayı 24: 45-48
- ÖZDEMİR, H. (2014). *Turgut Özal/Biyografi*, 1. Baskı, Doğan Kitap
- ÖZER, M. H. (2014). Role of Turgut Özal in the Transformation of Economic Mindset After 1980 in Turkey, *IIB International Refreed Academic Social Sciences Journal*, 5(16): 60-78.
- SELLERS, H. G. (2004). Turkish-American Relations Since The Truman Doctrine, *Turkish-American Relations: Past, Present and Future*, Edt: Mustafa Aydın & Çağrı Erhan, (Londra ve New York: Routledge): 66-90.
- TAYYAR, Ş. (1992), "Özal'ın Neo-Osmanlı Planı", *Milliyet*, 14 Aralık, Sayfa 1 ve 11.
- TBMM (1990), *T.B.M.M. Tutanak Dergisi*, Dönem: 18, Cilt: 46, 126ncı Birleşim, 12 Ağustos
- THE WASHINGTON POST (1993), "Turks Rethinking International Role", February 24.
- USLU, N. (2016), *Çatlak İttifak: 1974'ten Günümüze Türk-Amerikan İlişkileri*, (Ankara: Nobel Yayınları).
- YALÇIN, S. ve BİRAND M. A. (2009). *The Özal Bir Davanın Öyküsü*, 11. Baskı, Doğan Kitap.
- YAVUZALP, E. (1996), *Liderlerimiz ve Dış Politika*, (Ankara: Bilgi Yayınevi)
- YAYMAN, H. (2018), *Türkiye'ye Yön Veren Konuşmalar: Turgut Özal'ın Mirası*, (İstanbul: Doğan Kitap)
- YILMAZ, B. (2003). Özal'ın Dış Açılma Politikaları ve Gerçek İhracata Yönelik Sanayileşme Stratejisi: Güney Kore Deneyimi, *Kim Bu Özal? Siyaset, İktisat, Zihniyet*, Edt: İhsan Sezal & İhsan Dağı, 2. Baskı, (İstanbul: Boyut Kitapları): 471-486.